

Теоретико-методологічні аспекти виховання вчинкової самостійності

Сучасність потребує виховання особистості, що вміє приймати рішення автономно та незалежно. Сучасний рівень розвитку суспільства і науки вимагає глибокого аналізу проблеми з позицій активності самого суб'єкта життєдіяльності.

За визначенням сучасної педагогічної науки "...стратегічними орієнтирами у сучасному вихованні має бути пошук і використання ефективних психолого-педагогічних засобів та технологій, які б забезпечували у дітей та молоді виховання суспільно значущих соціальних і морально-духовних цінностей як дійсних репрезентантів їхньої особистісної досконалості" [1; 3]. Тому, методологічну основу нашого дослідження склали концепції, які базуються на принципах зовнішньої і внутрішньої детермінації процесу самоактуалізації, самовизначення та самостійної життєдіяльності особистості (Г.С.Костюк), суб'єктного підходу до вивчення особистості (К.О.Абульханова-Славська, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко), розвитку самосвідомості через особистісний сенс (В.В.Столін).

У розробці проблеми формування самостійності дітей і молоді виокремлено у сучасній науці об'єктний та суб'єктний підходи. В межах об'єктного підходу життєвий шлях особистості розглядається як послідовність стадій психосоціального розвитку (Е.Еріксон); зміна поведінки і переживань (Т.Томе); безперервний ланцюг послідовних свідомих виборів (Г.Олпорт); розгортання життєвого сценарію (Е.Берн) та ін. Суб'єктний підхід передбачає розгляд життєвого шляху як культурно-історичного розвитку особистості (С.Л.Рубінштейн); як життєвої стратегії (К.А.Абульханова-Славська); як послідовності вчинків на рівні зміни ціннісних орієнтацій (В.А.Роменець). Структурно-генетичний підхід до розуміння життєвого шляху особистості відображає інтеграцію з життєвим світом, який особистість сама створює, розгортаючи назовні зміст Я і структуруючи зовнішню дійсність відповідно до цінностей і сенсів [9].

Відповідно до суб'єктного підходу вчинкова самостійність може розгляда-

тися на підґрунті функції виокремлення себе від зовнішнього світу і усвідомлення себе як суб'єкта власної активності при розділенні реальності на внутрішню і зовнішню. Потреба до самостійності - це здатність до усвідомлення та оволодіння власним бажанням (визначення його обмеженості в умовах навколишньої дійсності), визнання власного авторства за його реалізацію і почуття відповідальності за це. Суб'єкт в процесі своєї життєдіяльності стає автором власного бажання, що виявляється в його ідентифікації, сформованості та реалізації в процесі визначення і досягнення мети [7].

В той же час не існує єдиної теорії, здатної дати всеосяжне уявлення про виховання вчинкової самостійності, готовності молодого покоління до самовизначення та самоактуалізації у подальшому житті. Крім того, проблема впливу творчого компоненту як необхідної складової процесу виховання потреби до прояву самостійності теж залишається недостатньо визначеною в педагогічній і психологічній літературі.

Метою цієї статті є визначення теоретичних моделей, які можуть бути корисні для пошуку оптимальної педагогічної теорії та технології у вихованні вчинкової самостійності у дітей 9-12 років, позбавлених батьківського піклування.

Філософські, соціальні, психологічні, педагогічні, медичні, психотерапевтичні теорії перш за все дають уявлення про рушійні сили психічного розвитку. За визначенням теоретиків психотерапії [4] їх можна розділити на теорії, що зорієнтовані на інсайт, і теорії, що зорієнтовані на дію. Між педагогічними, соціальними, психологічними і психотерапевтичними концепціями можна провести паралель на рівні пошуку питання, що спрямовує людину у саморозвитку. За словами Фрейда, "дійсною метою терапії є усунення перешкод до любові і роботи, розвитку здатності до самоти, гри, поліпшення свого функціонування" [5; 52]. Для визначення мети виховання можна зазначити важливість створення сприятливого середовища, у якому весь потенціал особистості зміг би реалізуватися, а якість життя відповідала б потребам.

Концептуальні ідеї дослідження феномену самостійності можна визначити наступним чином:

а) в основу розуміння самостійності як філософського феномену покладена модель екзистенційного напрямку про взаємозв'язок між усвідомленням ступеня своєї свободи волі, що проявляється у наявності різноманітних виборів та відповідальності за своє буття;

б) в основу розуміння самостійності як соціального феномену покладена модель впливу середовища на розвиток особистості, на його характер інтерак-

цій та здатності реалізуватися у соціальному просторі;

в) в основу розуміння самостійності як психологічного феномену покладена модель теорії об'єктних відношень психодинамічного напрямку, за яким розвиток самостійності суб'єкта залежить від його можливості ініціювати свою потребу в соціумі на основі емпатичних відношень з символічними батьківськими фігурами та розвинутих на цьому автентичних переживань самого себе як суб'єкта, та на основі гуманістичного підходу, з боку якого вважається, що априорі ядро особистості позитивне; особистість прагне досягнути своєї цілісності та інтегрованості, що сприяє її подальшому саморозвитку;

з) в основу розуміння самостійності як педагогічного феномену покладена модель необхідності сприяти розвитку особистості завдяки впливу дорослого на дитину на основі забезпечення соціальної зрілості відповідно до ланки найближчого розвитку у спеціально створених умовах діяльності та на основі розвитку емоційної зрілості вихователя та вихованця;

д) в основу розуміння самостійності як медичного феномену покладена модель здатності особистості відчувати задоволення, позитивний емоційний та соматичний стани від самостійного досягнення особистісно - значущих цілей та бажаної якості життя.

Розглянемо категорію самостійності з погляду деяких психологічних концепцій. Самостійність з погляду психоаналітичної (психодинамічної, глибинної) концепції можна розглядати як здатність до особистісної інтеграції, що ґрунтується на силі "я" та наявності базової довіри, високого ступеня автономії і надійного відчуття ідентичності, оптимальних і різноманітних засобах захисту з метою адаптації і поліпшення функціонування. При зустрічі зі стресогеною ситуацією самостійна людина може зберігати свою ідентичність та інтегрованість і продовжувати оптимально функціонувати у своїх соціальних ролях. Здатність до прояву самостійності залежить від сили переживання своєї автентичності. Автентичність закладається на рівні відношень з первинним об'єктом - матір'ю. Розвиток автентичності забезпечує емоційну зрілість, що є підґрунтям для самостійності [4; 5; 10].

Самостійність з погляду клієнт-центрованої концепції - це внутрішня потреба до зростання і розвитку, що закладена в кожній людині, яка спочатку позитивна і заслуговує довіри. Людина інстинктивно і обережно просувається до досягнення мети, яка її задовольнятиме, і в той же час є соціально прийнятною. Джерелом самоактуалізації людини є природжена потреба до самореалізації потенційних можливостей, що закладені в ній, та які спрямовує сама природа людини (А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Фром, Е.Шостром, Ф.Перлз,

Р.Асаджолі), або сенс її життя (В.Франкл, А.Менегетті). Термін "самоактуалізація" розуміється як "вихід людини за межі себе самої" і реалізація себе як невід'ємної частини зовнішнього світу. Таким чином, самовизначення як процес особистісного вибору кордонів сутнісного "Я" є необхідною умовою самоактуалізації особистості [4; 5; 10].

Самостійність з погляду екзистенціальної концепції (феноменологічного напрямку) - це свобода вибору на основі відповідальності за своє буття і усвідомлення особистісно-значущого сенсу життя [4; 5; 10].

Самостійність з погляду поведінкового підходу (що відносять до підходів, зорієнтованих на дію) - це результат підкріплення на рівні відповідності певної соціальної ролі, отриманої від батьківських фігур, відповідно до соціальних норм. Самостійність з погляду культурно-історичної теорії Л.С.Виготського [2] є новоутворенням, що забезпечується на кожному віковому періоді ведучою діяльністю, змінює якісні характеристики відповідно до зони найближчого розвитку та характеру сенситивності [6]. Деякі з поведінкових теорій орієнтовані на когнітивну сферу, інші - на можливий виховний та корегувальний вплив на модель поведінки (підкріплення, моделювання, самоконтроль або функціональний поведінковий аналіз).

На думку російських авторів, для педагогіки сьогодні є актуальним пошук парадигми, що дозволяє виховувати якості суб'єкта соціалізації, котрий здатний залишатися самим собою і протистояти соціальному маніпулюванню [3]. Сучасна вітчизняна педагогіка акцентує увагу на вихованні у підростаючого покоління високого рівня компетентності, професіоналізму, здатності до культурного самовизначення у ставленні до навколишніх людей, до духовних і матеріальних цінностей суспільства, до самих себе. У такому контексті мета виховання, за визначенням російського автора Н.Ф Голованової [3, с. 20], розуміється як виховання "суб'єкта власного життя". У цій концепції виразно виявляється план соціалізації. Сьогодні найбільш актуальна концепція особистісно-зорієнтованої освіти, в основі якої лежить визнання самоцінності кожної людини, її індивідуального життєвого досвіду. Теоретико-методологічна позиція цієї концепції, на думку автора, "не дозволяє зводити процес освіти до пристосування дитини до дорослого середовища і знеособленого досвіду старших. Особистісно-зорієнтована освіта прагне бути адекватною життю дитини, що реально відбувається "тут і зараз", а не тільки у минулому і майбутньому" [3, с. 21].

Н.Ф Голованова визначає соціалізацію як "найширше поняття серед процесів, що характеризують утворення особистості. "Виховання є системою цілес-

прямованих, педагогічно організованих взаємодій дорослих з дітьми, самих дітей один з одним. Саме у такій особистісній взаємодії відбувається зміна мотиваційно-ціннісної системи особистості дитини, виникає можливість для опанування дітьми соціально-значущими нормами і способами поведінки, тому виховання є одним з головних шляхів організованої соціалізації. Самовиховання в цьому контексті - надзвичайно усвідомлена і самостійна діяльність людини по вдосконаленню своєї особистості, що характеризується тим, що вона усвідомлює себе і діє як суб'єкт соціалізації". [3, с. 25].

Проблемою формування самостійності як складової соціально зрілої особистості постійно займаються педагоги, психологи та соціологи. Адже самостійність допомагає людині координувати різноманітність зовнішніх вимог і обставин з власними бажаннями, інтересами та потребами, вона являє собою основний компонент життєдіяльності особистості.

Класик педагогіки К.Д.Ушинський приділяв велику увагу розвитку самостійності, появ'язуючи її формування з вихованням внутрішньої свободи і активності, без чого, на думку педагога, вихованець не може стати незалежною і цілеспрямованою людиною. В основі самостійності, зазначає К.Д.Ушинський, лежить самосвідомість, оскільки без рефлексивного мислення жодна самостійна творча діяльність неможлива [2].

Як зазначає Бех І.Д., "...підростаючій особистості необхідно стати повноцінним суб'єктом культури, який має власну моральну оцінку світу з метою його перетворення на благо людей" [1, с. 3]. Такого змісту особистісну активність, на нашу думку, можна забезпечити на основі використання психолого-педагогічної теорії вчинку.

Принцип, на основі якого розвивається психологія у XX ст., пов'язується насамперед з досягненням вчинкової дії. Цей акт самоогляду завершеної дії, за визначенням Роменця В.А., Манохи І.П., по суті є її рефлексією [6, с. 72].

Авторами зазначено, що "у рефлексії здійснюється поворот духу "Я" (як до центру дії) та його мікрокосму, стає можливим освоєння завершеного. В результаті цього відбувається формування внутрішнього світу людини, вона дістає можливість усвідомити себе, здійснити самопізнання як акт, через який розкривається не просто суб'єкт, що є знаряддям самопізнання світу... рефлексія має досягти ясності у ставленні людини до себе і світу - визначити стратегію своєї поведінки" [6, с. 73].

Вчинок, з погляду В.А.Роменця, розкривається як "здійснення", і разом з тим "нездійснення ідеалу" - триває вічно і спрямовано у невизначене майбутнє. "Нездійснення узгодженості між ідеалом і реальним учинком не тільки ін-

тенсифікує рефлексивність самого вчинку, а й породжує ідею канону психічного в цілому і канону вчинку зокрема" [6, с. 76].

За визначенням авторів В.А.Роменця, І.П.Манохи, М.Бахтіна, М.Планка, категорія вчинку має загальнокультурне значення; "кожний психічний феномен, зокрема людська думка з усім її змістом, становить індивідуально-відповідальний вчинок, а з сукупності вчинків складається життя людини" [6, с. 133]. Особливу увагу М.Бахтін звертає на думку взагалі, оцінюючи думку зокрема, їхню вчинкову природу. Вчинок розглядається Абульхановою-Славською як "неординарна дія". Тому він "яскраво відображає особистість... Вчинок властивий тільки суб'єкту життя". Смісл учинку визначається і суб'єктом, і ситуацією (або контекстом, за термінологією Бахтіна), в якій вчинок набуває соціального значення" [6, с. 656]. "Стратегія поведінки є стратегія вчинку", й Абульханова-Славська відшукує її типологію й різновиди: стратегія активна, пасивна, екстенсивна та інтенсивна. Спеціальний інтерес виявляє Абульханова-Славська до "проблеми вчинку як творчості - творчості самою людиною її життя". Це визначає і психічну зрілість людини - "здатність формувати ситуацію життя, стиль спілкування (в дії), створювати внутрішню детермінацію (мотиви), що, зрештою, і є складовими структури вчинку" [6, с. 657].

"Спосіб учинкового діяння особистості поступово формується, виявляється і видозмінюється протягом життя людини, набуває усталеності у процесі вчинювання. Протягом індивідуальної історії особистості окремі характерні ознаки її вчинкової активності генералізуються і поступово складають модель, спосіб, стиль учинкового діяння, які особистість може вдосконалювати, відтворювати в кожному з окремих вчинкових актів, а іноді - відмовлятися від усталеного на користь нового" [6; с. 714].

Центральна регулювальна функція самосвідомості - усвідомлення власного бажання і дії як способу здійснення цього бажання, що пов'язане з формулюванням мети свого вчинку і здатності зберігати цю мету в практичній реалізації, враховуючи свою позицію у світі і свої відношення з ним.

Таким чином, реалізація самостійності потребує різних варіантів для здійснення вчинку як особистісного вибору на основі суб'єктивного переживання моральності. На це переживання впливає об'єктивна та суб'єктивна складові.

Категорія вчинку та вибору стає складовою у ситуації набуття соціального досвіду. Якщо прийняти погляд на дитину як на особистість, що може самовизначатися, може опанувати сенс свого буття, то, за визначенням Голованової Н.Ф., "виховання можна розглядати як процес входження дитини

до спеціально організованих обставин та відношень, де вона може пізнавати свій індивідуальний спосіб перетворення цих соціальних відношень" [3, с. 237-238].

Педагогічна характеристика ситуації опанування соціального досвіду за визначенням автора складається з трьох компонентів: орієнтації дитини у просторі свого буття; усвідомлення дитиною зовнішніх обставин та інтерпретації того, що відбувається; конструювання свого життєвого простору. Голованова розглядає на цьому підґрунті вчинок як ситуацію соціального досвіду та визначає наступні компоненти: 1) спостереження соціального явища та визначення його соціального змісту; 2) переживання та прийняття акту соціальної дії; 3) актуалізацію індивідуального соціального досвіду; 4) перетворення зовнішнього впливу у факт усвідомленого: створення інтерпретації та зберігання у вигляді смислу; 5) практичну дію або реакцію [3, с. 238]. На наш погляд треба додати ще два компоненти: 1) рефлексію набутого досвіду (дієвого компоненту або на рівні почуттів); 2) корегування дії, або рішення відповідно результату.

Академік І.Д.Бех зазначає, що "вчинок є визначальним показником і мірою морально-духовного розвитку особистості, оскільки будь-яка морально-духовна якість і формується в процесі здійснення суб'єктом відповідного вчинку і проявляється та закріплюється в ньому" [1, с. 4-5]. Автор наголошує на моральній стороні вчинку, коли його реалізація приносить користь іншим. При цьому користь може бути як матеріальна, так і морально-духовна та стосуватися певної особи.

Вчинки, на думку І.Д. Беха, здійснюються в межах відносин, які можна означити як: "Я-Тобі"; "Я - Вам"; "Я - заради Тебе"; "Я - заради Вас" [1, с. 5-6]. Вчений визнає, що більш психологічно складними виявляються опосередковані вчинки, але такі вчинки є дійсним показником моральної зрілості особистості [1, с. 6]. Відношення "МОЄ - ЧУЖЕ", на думку автора, генетично раннє утворення, має спадкову природу, на рівні індивідуальної свідомості ділить оточуючий матеріальний і соціальний світ на значущий для мене і відчужений від мене. Тож предметом особливих переживань суб'єкта стає все те, що входить у сферу "МОЄ". А сфера "ЧУЖЕ" є індивідуальною у плані певної культурно-моральної дії на неї. Між сторонами даного відношення часто виникають антагоністичні протиріччя, що призводять не тільки до різного роду міжособистісних, а й великих людських конфліктів, оскільки суб'єкт прагне розширити власну сферу "МОЄ" за рахунок опозиційної сфери "ЧУЖЕ" (як не моє)" [1, с. 9-10]. Власне всі суспільно схвалені вчинки

мають своїм підґрунтям узагальнене відношення "Я-ДО-СВІТУ". У цьому процесі самовизначення позиції "Я-до-Світу" й "виникає самосприйняття себе як творця (суб'єкта) моральної дії, від зусиль якого залежить лише досягнення певної мети, формується позитивна самооцінка і моральний образ в цілому" [1, с. 7-8].

І.Д.Бех визначає різні категорії ситуації вчинку: вчинок - служіння; вчинок - відданість, вчинок - вірність, вчинок - збереження честі, вчинок - шанування, вчинок - вдячність, вчинок - скромність, вчинок - утіха, вчинок - догоджання, вчинок - приязне міжособистісне згуртування, вчинок - самозбереження, вчинок - примирення, вчинок - Я-центрованості, вчинок - присвячення, вчинок - милосердя, вчинок - щирості, вчинок - благородства [1].

Отже, розуміння поняття вчинкової самостійності з позицій різних концептуальних підходів дає можливість будувати парадигму свідомої виховної позиції. Так, складовими виховного впливу є:

- виховання вчинкової самостійності у психодинамічному підході - це спостереження та розуміння ступеня зрілості "я" (ядра особистості) та основних захисних стратегій поведінки; це визначення питання: "Як покращити функціонування особистості у різних соціальних ролях відповідно до переживання нею автентичності свого буття";

- у гуманістичному підході виховну позиція - це пошук позитивного ядра особистості та розвиток позитивних проявів;

- у екзистенційно-феноменологічному підході виховна позиція - супровід дитини на її життєвому шляху, підтримка під час життєвих криз та індивідуального вибору; розвиток рефлексивної та відповідальної позиції до свого вибору та вчинку;

- у діяльнісно-поведінковому підході - створення сприятливих умов для самовизначення цілі життя та позитивних підкріплень досягнення результату, свідомий пошук дієвого самомотивування продуктивної життєдіяльності.

Література:

1. *Бех І.Д.* Духовна енергія вчинку. Науково-методичний посібник. - Рівне.: РДГУ, 2004. - 42 с.

2. *Выготский Л.С.* Воображение и творчество в детском возрасте. - М., Образование, 1991. - 57 с.

3. *Голованова Н.Ф.* Социализация и воспитание ребенка. Учебное пособие для студентов высших учебных учреждений. - Спб: Речь, 2004. - 272 с.

4. *Коттлер Дж., Браун Р.* Психотерапевтическое консультирование. - СПб: Питер, 2001 - 464 с.

5. *Мак-Вильямс Нэнси*. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. / Пер.с англ. - М.: Независимая фирма "Класс", 2006. - 486с.

6. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вст. ст. В.О. Шатенка, Т.М. Титаренко. - К.: "Либідь", 1998. - 992 с.

7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.,1989 - Т. 2. - С. 239-240.

8. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении. К., 1996.

9. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. - К.: Либідь, 2003. - 376 с.

10. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение.) - СПб.Питер Пресс, 1997. - 608с.